Posudek disertační práce Karla Procházky „Truth between Syntax and Semantics“

Práce Karla Procházky se zabývá problémem vztahu syntaxe a sémantiky, a to ve vztahu k problému definice pravdivosti. Činí tak na bázi tří modelových případů jazyků formálních, a to Russellovy teorie typů, Zermelovy axiomatické teorie množin a Carnapovy logické syntaxe, které představují nejvýznamnější milníky v konceptuálním vývoji moderní logiky a sémantiky před Tarského slavným článkem o pojmu pravdivosti. Svou metodu autor sám nazývá příléhavě kvazihistoricky-systematickou, tj. drží se rámcově historického vývoje, vlastní postup je ale systematický, tj. využívá i rozlišení pozdějších, vyžaduje-li to pojmová situace.

Již po prvních stránkách textu čtenář zjistí, že se jedná o práci mimořádnou, a to jak kvalitou zpracování, od sazby po stylistiku, tak obsahem. Bez nadsázky lze říci, že rozsah a hloubka zpracování vybraných témat nemají v současné literatuře precedens. Autor přitom zohledňuje neuvěřitelné množství relevantních zdrojů, od obecně filosofických po čistě technické, a již v tomto smyslu podává neobyčejný výkon, neboť jeho práce bude moci velmi snadno sloužit jako referenční. Neupadá přitom ale ani náhodou do jejich prosté reprodukce či výčtu. Díky nadhledu, který získal jejich studiem, dokáže autor i zcela obligátní témata jako je Fregova a Russellova teorie typů nebo Zermelova hierarchie množin podat zcela neotřelým a podnětným způsobem i pro ty, kteří se jimi systematicky zabývali. V mnoha případech se přitom jedná o problémy mimořádné složitosti, jejichž adekvátní a filosoficky stimulující prezentace tedy požaduje víc než jen lokální porozumění několika textům, ale znalost historického, technického a ideového kontextu v celé jeho šíři.

Autorem zvolená kvazihistorická metoda je proto mimořádně šťastná, a v nějakém ohledu nezbytná, jak to ukazuje třeba jeho znamenitá rekonstrukce Russellovy teorie typů (s využitím pozdějších definic typu a řádu) či problémů spjatých s axiomem reducibility (zejména v kontextu řešení některých sémantických paradoxů jako je třeba Grellingův). Totéž lze říci o jeho expozici Zermelova vyrovnání se se skolemovským relativismem, resp. jeho lokalizací v otevřenosti kumulativní hierarchie a mnoha dalších. Závěrečná carnapovská studie patří k tomu nejlepšímu, co jsem v této oblasti četl, jak svojí jasností, tak citem pro detail a pojmové souvislosti.

Autor bezesporu nejen splnil, ale daleko překročil požadavky kladené na disertační práci, která je originálním příspěvkem ke zkoumanému tématu a byla již v některých částech publikována. Zbývající poznámky jsou tedy spíše doplňujícími postřehy, jak by šlo velký kus práce, který autor vykonal, rozvíjet dál.

□

Hlavní výtkou, kterou by bylo možné práci směřovat, může být separátnost jednotlivých kapitol. Ta je dána samozřejmě tím, že studuje systémy, které — byť z dnešního pohledu náležející téže tradici — byly v době vzniku ve-

deny odlišnými cíly a přístupy. Teorie typů takto byla např. produktem tradice Fregova a Russellova logicismu, který byl spíše filosofické povahy a kladl tak důraz na jazykovou či „intenzionální" stránku věci, což mělo za důsledek přílišnou syntaktickou složitost systému. Zermelova teorie množin vyrostla zase ze spojení Cantorova původního projektu s Hilbertovým axiomatismem, jejichž motivy byly z větší části interně matematické a směřovaly tedy k extenzionalizaci, a tím pádem zjednodušení uvedného jazyka. Vztahy tohoto „intenzionálního" a „extenzionálního" přístupu proto přímo volají právě po onom kvazihistoricky-systematickém zpracování, jehož je autor proponentem. Totéž se týká vztahu obou systémů k projektu Carnapově.

Výkladovou svorku všech 3 (resp. 4) kapitol představuje především závěr, v němž jsou všechny systémy postaveny vedle sebe a porovnány ve vztahu k problému definovatelnosti pravdy. Zatímco předchozí části představovaly především jakousi „case study", zde autor přechází k hodnocení a vyvozování obecných závěrů o vztahu syntaxe a sémantiky, což z čistě filosofického hlediska činí závěr nejzajímavější částí práce. Mnohé formulované problémy a otázky zůstávají samozřejmě zatím jen v příslibu, to je ale s ohledem na charakter celého projektu vlastně nevyhnutelné, neboť jeho definitivní zpracování v přísných mantinelech, které si autor vytyčil, si vyžádá další dlouhá léta systematické práce. Kus, který odvedl ve své disertaci, je mimořádně dlouhým a samostatným krokem na této cestě, která jednou bezesporu vyústí v reprezentativní studii mezinárodních parametrů, publikovatelnou v nějakém prestižním zahraničním nakladatelství. Vhodné části práce, u nichž se tak ještě nestalo, by měly být nepochybně již teď publikovány v odborném tisku.

□

Závěrem připojím ještě několik kritických postřehů či nejasností, které se netýkají ani tak autorova textu, jako spíš projektu, k němuž se hlásí a jenž je podstatně spjat s Carnapovou ideou logické syntaxe. Z mého úhlu pohledu je na něm sympatický jakýsi poučený transcendentální aspekt, jenž si je vědom jednak toho, že k říši významů se jinak než přes jazyk (lidskou racionalitu) nedostaneme, na druhou stranu ale dospívá k závěru, že je rozlišení syntaxe a sémantiky v nějakém ohledu nutné, tj. nelze jedno eliminovat ve prospěch druhé, při současném poznání relativity obou. Souhlasím rovněž s autorovým závěrem, že pravdivost jako taková je pouhý regulativní — případně autoreproduktivní — pojem, jeho plošné uchopení musí vést k paradoxům, a je tedy nemožné.

Problém vidím v tom, že v práci studované systémy mají právě takovýto plošný charakter, tj. porušují onu regulativní devízu jaksi z definice a je otázka, co v jejich případě může vlastně studium pravdivosti netriviálního ukázat kromě toho, že není možná, resp. že je, ale za přijetí dosti drastických omezení, které původní projekt vlastně znehodnotí. Navíc v jejich případě, právě pro jejich zakládající, univerzalistické ambice, dochází od počátku k různým formám bludného kruhu:

1) Tak např. teorie množin má sloužit jako ontologická báze všech dalších diskurzů, může být ale základem sama sobě?

2) Může např. axiomatický systém Zermelův garantovat sémantiku (modely) predikátové logice (nebo teorii typů) a zároveň tuto logiku používat?

3) A jaký je vůbec ontologický a epistemologický statu uvedených teorií, jsme nějak zavázání k existenci toho, co postulují, jinak, než jednoduchým fiat, případně faktem, že pro ně lze (eventuálně) popsat definici pravdy?

4) Nejedná se nakonec, v souladu s autorovým závěrem, vlastně o prázdné symbolismy, které nemají s pravdivostí ve vlastním slova smyslu vlastně vůbec nic společného?

Jistou příčinu uvedeného zmatku vidím přitom v samotném pojmu formálního jazyka. Podle autora se v případě uvedených systémů jedná o jazyky formální, což odpovídá i mému užití, podle mě z toho však plyne, že v jejich případě není o pravdivosti vhodné vůbec hovořit jsou to jen schémata, která nám pomáhají vést usuzování v jazycích, které nejsou formální, ale jen formalizované. Tarski ve své práci o pojmu pravdy přitom zdůrazňuje, že sám podává definici pro formalizované, nikoli formální jazyky, za jejichž případ bere ovšem kalkul tříd, tj. shoduje se de facto s autorem této práce. Proměna formálních jazyků, jazyků logiky, teorie typů či teorie množin, v jazyky materiální, formalizované, tj. mající nějaký jiný než vztažný, instrumentální smysl, stojí ale právě za příčinou všech uvedených kruhů, a také nemožností paušální definice pravdy. Skutečný a jasný zrod rozdílu syntaxe a sémantiky proto není podle mého názoru vhodné spojovat ani s jedním ze zmíněných jmen, ale s prací Kurta Gödela, konkrétně s jeho výsledky o neúplnosti aritmetiky, v nichž se potřeba rozdílu obou, axiomatického odvození v užším, přesně vymezeném (rekurzivním) smyslu a pravdivosti v širším, ale rovněž přesně vymezeném smyslu (jenž užívá nekonečné či, řekněme, indefinitní nástroje typu ω-pravidla), ukázalo jako nezbytné, a to pro jazyk aritmetiky, která se od všech zmíněných teorií liší tisíci lety neproblematického, stabilního užití, tj. jedná se o materiální jazyk s jasnými kritérii pravdivosti a významu.

Gödel přitom, alespoň v mém čtení, neukázal, že definice pravdivosti pro aritmetiku není možná, ale že není možná v jistém schematicky vymezeném smyslu, stejně jako není možná kvadratura kruhu pravítkem a kružítkem, obecnými prostředky ale ano. Rozdíl mezi nedefinovatelností pravdivosti v tomto případě a v případě autorem zkoumaných systémů není při tom, jak se domnívali všichni zúčastnění (včetně Gödela) pouze otázka stupně, ale toho, že se v případě těch druhých nedává smysl o něčem takovém vůbec uvažovat, což je názor, který podle mě zhruba odpovídá myšlenkách Kantovým a Wittgensteinovým, jak je autor rozvíjí závěrem. Šlo by zde formulovat vlastně jakýsi Wittgesteinův test, resp. aplikovat jeho otázku

co bych se stalo, kdybychom zjistili, že je aritmetika sporná?

také na uvedené systémy. Řekl bych, že ve všech případech by se odpověď byla

nestalo by se nic,

ale v každém případě by znamenala něco jiného. V případě aritmetiky bychom, jak říká Wittgenstein, prostě nepřestali počítat. V ostatních případech bychom jen rezignovali na něco, co vlastně tak jako tak nepotřebujeme, tj. nepřestali bychom je (při samozřejmém zohlednění nějakých výjimek) nepoužívat.

Základní příčina problému projektů Carnapova typu spočívá podle mého mínění v tom, že nakonec — přes vágní rozlišení syntaxe, sémantiky a pragmatiky — chápe pravdivost, stejně tak jako referenci a význam, jako teoretické koncepty, zatímco se, tvrdil bych, jedná o výrazy jistých performativů, užívání výrazů jistým způsobem, které při pokusech o jinou než čistě expresivní (Wittgensteinovými slovy: nedenotující, Kantovými: nerozšiřující) explikaci vede právě k problémům studovaného typu. To je ale samozřejmě jen jistý (byť podle mého názoru správný) filosofický postoj, nikoli námitka k předložené práci a východiskům, na nichž staví.

□

Disertační práce Karla Procházky je zcela mimořádným příspěvkem ke zvolené oblasti výzkumu, splňuje vrchovatě všechny podmínky na takovouto práci kladená a **doporučuji ji proto k obhajobě.**

V Praze dne 29. července 2010
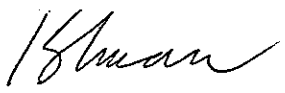
Doc. PhDr. Vojtěch Kolman, Ph.D.